

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.422

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2023.13>*Х. А. Григор'єва**доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри аграрного, земельного та екологічного права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-7659-2178*

ПРОДОВОЛЬЧИЙ СУВЕРЕНІТЕТ ЯК ПОЛІТИКО-ПРАВОВА КОНЦЕПЦІЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ВТІЛЕННЯ В АГРАРНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

У статті досліджується концепція продовольчого суверенітету: її ідейне наповнення, іноземні приклади втілення, правові проблеми реалізації, перспектива впровадження в сучасному аграрному законодавстві України. Необхідність реформування вітчизняного законодавства про продовольчу безпеку стала абсолютно очевидною у світлі воєнних, інтеграційних та екологічних викликів, що постали перед Україною протягом останніх кількох років. Щоб бути ефективним, реформування законодавчих засад має розпочинатися із ґрунтового аналізу сучасних методологічних підходів та виявлення оптимальних концептуальних ідей, які максимально враховують проблеми та властивості нашої країни. На основі проведеного дослідження ми вважаємо, що важливою методологічною засадою правового регулювання продовольчої безпеки в Україні може бути використана популярна у світі концепція продовольчого суверенітету, яка опирається на такі ідеї: 1) розвиток агроекології та збереження довкілля; 2) відтворення та розвиток сімейного фермерства; 3) локальність продовольства та побудова коротких агропродовольчих ланцюгів; 4) збереження та підтримка національної ідентичності, культурних традицій, продовольчих звичаїв. Слід окремо підкреслити, що методологія продовольчого суверенітету не виключає зобов'язання держави гарантувати необхідний встановлений рівень продовольчого забезпечення населення, а значить не підміняє собою механізми досягнення необхідного рівня продовольчої безпеки. При цьому ідейна основа продовольчого суверенітету виходить із необхідності враховувати історичний, культурний, природний контекст продовольчого забезпечення населення, на відміну від засилля уніфікаційних процесів, які активно пропагуються транснаціональним та великим національним аграрним бізнесом.

Ключові слова: продовольча безпека, продовольчий суверенітет, агробізнес, аграрне законодавство, сільсько-господарська продукція, особисте селянське господарство.

Hryhorieva Kh. A. FOOD SOVEREIGNTY AS A POLITICAL AND LEGAL CONCEPT: PROSPECTS OF IMPLEMENTATION IN THE AGRICULTURAL LEGISLATION OF UKRAINE

The article examines the concept of food sovereignty: its ideological content, foreign examples of implementation, legal problems of implementation, the prospect of implementation in the modern agrarian legislation of Ukraine. The need to reform domestic legislation on food safety has become absolutely obvious in light of the military, integration and environmental challenges Ukraine has faced in the past few years. In order to be effective, the reform of the legislative framework must begin with a thorough analysis of modern methodological approaches and the identification of optimal conceptual ideas that take into account the problems and properties of our country as much as possible. On the basis of the conducted research, we believe that the world-popular concept of food sovereignty, which is based on the following ideas, can be used as an important methodological basis for the legal regulation of food security in Ukraine: 1) development of agroecology and environmental protection; 2) reproduction and development of family farming; 3) locality of food and construction of short agro-food chains; 4) preservation and support of national identity, cultural traditions, food customs. It should be emphasized separately that the methodology of food sovereignty does not exclude the obligation of the state to guarantee the necessary established level of food security of the population, and therefore does not replace the mechanisms for achieving such a necessary level of food security. At the same time, the ideological basis of food sovereignty comes from the need to take into account the historical, cultural, natural context of food supply to the population, in contrast to the force of unification processes that are actively promoted by transnational and large national agrarian businesses.

Key words: food security, food sovereignty, agribusiness, agrarian legislation, agricultural products, personal peasant economy.

Постановка проблеми. У світлі усіх проблем, які охоплюють сучасну Україну, одна з найбільш потенційно гострих та соціально небезпечних – це проблема продовольчої безпеки. Для нашої держави, яка сама традиційно годує майже

400 млн жителів Землі, в умовах війни і післявоєнного відновлення належний рівень продовольчої безпеки та її стабільність – це серйозний виклик. Однак цей критичний (життєзабезпечувальний) вимір продовольчої безпеки далеко не єдиний.

Важливо ураховувати потребу в узгодженні соціальних потреб, екологічних вимог, міжнародних зобов'язань тощо. З огляду на це актуалізується питання про оптимальне законодавче забезпечення відносин продовольчої безпеки. Такі дослідження мають ґрунтуватися на глибоких методологічних засадах, що відповідають сучасному рівню наукової думки. Зокрема, в зарубіжній літературі протягом останніх тридцяти років активно обговорюється концепція *продовольчого суверенітету*, яка була проголошена організацією "La Via Campesina" 1996 року на Форумі організації громадянського суспільства у Римі. Відповідно до прийнятої на Форумі Декларації «*продовольчий суверенітет – це право народів на здорове та відповідне потребам харчування, вироблене екологічно безпечними та стійкими методами, а також їх право визначати власні системи харчування та сільського господарства*» [1]. Деякими вченими продовольчий суверенітет позиціонується як альтернатива класичній концепції продовольчої безпеки: «*продовольча безпека загалом зосереджена на забезпеченні економічного та фізичного доступу людей до безпечної та поживної їжі, тоді як рухи за продовольчий суверенітет (або продовольчу справедливість) надають пріоритет праву людей і громад визначати свою сільськогосподарську політику та культуру харчування*» [2].

Хоча безпосередньо ця ідея слабо представлена у вітчизняній доктрині та практично повністю ігнорується законодавцем, буде все ж передчасним стверджувати, що для України продовольчий суверенітет в його світовому концептуальному розумінні зовсім не притаманний. Натомість, існує потреба визначити, наскільки законодавство України відповідає ідейним засадам продовольчого суверенітету, адже чітке розуміння об'єктивної ситуації дозволить окреслити стартові умови для розбудови новітнього законодавства про продовольчу безпеку на сучасних теоретико-методологічних засадах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Характерними особливостями вітчизняної науки у сфері правового забезпечення продовольчої безпеки можна вказати: а) *значну галузеву увагу до цих проблем* (представники різних юридичних наук присвячували свої праці питанням продовольчої безпеки: О. В. Гулак, Г. Д. Джумагельдієва, М. С. Кожух, В. В. Ладиченко, В. В. Мушенко, О. Ю. Піддубний, Ю. Ю. Пустовіт та інші); б) *домінування аграрно-правового підходу* до розкриття цієї проблематики, що зумовлюється органічним зв'язком продовольства із сільським господарством як джерелом виробництва сировини (колективна монографія «Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України» (2013) [3], наукові праці

О. В. Білінської, О. В. Гафурової, А. В. Духневича, В. М. Єрмоленка, Н. В. Карпінської, Т. О. Коваленко, П. Ф. Кулинич, Т. В. Курман, С. О. Лущаєва, С. І. Марченко, В. В. Носіка, І. П. Сафонова, В. І. Семчика, С. І. Сиволоцької, А. М. Статівки, В. Ю. Уркевича, Т. Є. Харитонової, М. В. Шульги та інших науковців); в) *плюралізм авторських визначень продовольчої безпеки на тлі обмежених методологічних підходів*. Зокрема, ідея продовольчого суверенітету майже не досліджена у вітчизняній фаховій літературі. Натомість зарубіжна доктрина містить багато напрацювань, присвячених цій концепції. Серед основних іноземних учених, які займаються правовими питаннями продовольчого суверенітету, слід вказати Н. Bernstein, E. G. Murdock, S. Noll, H. Okoronko, A. Rinella, W. D. Schanbacher тощо.

У зв'язку з вказаним, метою даної статті є визначення перспектив втілення концепції продовольчого суверенітету в аграрному законодавстві України.

Виклад основного матеріалу. Сьогодні у світі багато неурядових організацій, благодійних установ і державних інституцій здійснюють програми, спрямовані на забезпечення продовольчої безпеки. Цей термін часто використовується для позначення різноманітних зусиль, спрямованих на досягнення спільної мети – усунення голоду. Однак класичні стратегії, які переважно використовують ринкові механізми, були піддані критиці [4; 5; 6], що викликало розвиток альтернативної моделі під назвою «продовольчий суверенітет» [7; 8; 9]. Концепцію продовольчого суверенітету підтримують різноманітні соціальні рухи (дрібних безземельних фермерів, рухи за права корінного населення тощо), які критикують попередні зусилля щодо забезпечення продовольчої безпеки і політику, засновану суто на ринкових відносинах [2]. В розумінні апологетів цієї концепції суверенітет полягає у можливості самостійно визначати власні продовольчі відносини без тиску інших держав та корпоративного агробізнесу.

Для вітчизняної юридичної доктрини термін «суверенітет», хоча і має багато смислових відтінків, однак все ж зводиться здебільшого до основного лексичного значення «незалежність», «самодостатність», «самовизначення». У проекції на проблеми продовольчої безпеки термін «суверенітет» використовується ученими як синонім до слова «продовольча незалежність» та «самозабезпечення». Багато науковців окремо наголошують на тому, що продовольча безпека можлива лише за умови збереження певного граничного обсягу імпортованого продовольства. Тобто для юридичної науки традиційним є сприйняття продовольчого суверенітету як передумови або складової продовольчої безпеки. Наприклад, М. В. Гребенюк вважає, що «пороговий показник забезпечення

продовольчої незалежності держави – це 80% власного продовольчого виробництва» [10], тоді як С. О. Лушпаєв підвищує цей мінімум до 90% [11].

Однак аналіз іноземної літератури демонструє цікаві грані ідеї продовольчого суверенітету та інше змістовне значення, яке вкладається до цього поняття. Для рухів за продовольчий суверенітет їжа – це більше, ніж просто товар, до якого потрібно розширити доступ – їжа переплітається з політичними діями, культурою, ідентичністю та місцем [9]. Концепція продовольчого суверенітету ґрунтується на важливих для виживання людства ідеях: 1) розвиток агроекології та збереження довкілля; 2) відтворення та розвиток сімейного фермерства; 3) локальність продовольства та побудова коротких агропродовольчих ланцюгів; 4) збереження та підтримка національної ідентичності, культурних традицій, продовольчих звичаїв.

Фактично, продовольчий суверенітет – це політико-правова концепція, яка визнає за людьми право самостійно визначати своє продовольче забезпечення. Контекст народження та становлення цієї ідеї полягає у боротьбі селянства із великим корпоративним бізнесом, у протистоянні уніфікації та обмеженому доступу до ринку тощо. Мабуть, найяскравіше ідеї продовольчого суверенітету проявляються на конкретних прикладах зі світової практики, що варто розглянути.

Індіанські племена, які проживають на берегах північноамериканської річки Колумбія, традиційно виловлювали лосось для продовольчих, ритуальних та господарських цілей. Цивілізаційні зміни призвели до сильного забруднення річки, перешкоджання міграції риби, мутації частини популяції лосося та інших негативних екологічних наслідків. Однак корінні народи все одно продовжують свої риболовецькі практики, незважаючи на те, що «людина, яка їсть в середньому 48 разів на місяць рибу із забрудненого улову, матиме в 50 разів більше шансів захворіти на рак» [2]. З позицій продовольчої безпеки немає абсолютно ніякої проблеми в тому, щоб нагодувати це населення, замінивши традиційне харчування рибними консервами. Однак з позицій продовольчого суверенітету відбувається знищення місцевих харчових традицій та порушується право громади на власну ідентичність.

Не менш гостро на продовольчі питання реагує і населення Країни Басків у Іспанії, де продовольчий суверенітет втілюється здебільшого в яскраво вираженій поведінці споживачів, а саме: відданні переваги місцевим харчовим продуктам, що сприймається як частина боротьби за збереження баскської ідентичності та автономії [12].

В Ірландії, наприклад, картоплярство досі сприймається населенням як частина власної історії та національної культури, хоча після євроінтеграції Ірландії сільське господарство країни

було перепрофільоване та втратило свою овочево-спеціалізацію. Однак при цьому дослідження показали, що для значної частини громадян наявність на ринку вітчизняної картоплі є запорукою збереження самостійності та національної ідентичності. Власне сприйняття себе «картопельною» нацією не обов'язково має знаходити певні об'єктивні докази. Наприклад, проведені дослідження показали, що середньостатистичний українець щорічно споживає майже вдвічі більше картоплі, ніж ірландець. До того ж у 2021 році в Ірландії площа під посівами картоплі складала близько 7,5 тис га, а в Україні картоплею була засаджена територія у 165 разів більша – 1238 тис га. Однак глибоко вкорінене ставлення народу країни до себе як до історично визнаного виробника картоплі втілюється також у заходах підтримки Ірландії українським фермерам. Так, у 2023 році Ірландія запропонувала розповсюдити через ФАО ООН посадкову картоплю серед 10 тисяч найбільш вразливих українських фермерських господарств, зокрема у селах на лінії фронту, виділивши на цю мету 450 000 євро [13]. Основна заявлена мета – допомога сільським сім'ям «відновити виробництво картоплі для власного споживання в домогосподарствах», що має прямий некомерційний споживчий вектор. Цікаво, що ця посадкова картопля вирощувалася не в країні-донорі, а на замовлення Ірландії в господарствах Нідерландів та Франції [14]. Це додатково підкреслює, що для ірландців картоплярство має більше символічне культурне значення, ніж реальний вплив на економіку.

Європейський досвід рясніє прикладами боротьби населення за реалізацію свого права на продовольчий суверенітет у протистоянні із загальними правовими тенденціями регулювання аграрних відносин. Одним із найбільш яскравих ілюстрацій є відстоювання жителями італійського острова Сардинії свого права на виробництво та споживання «*casu marzu*» («гнилого сиру»), який представляє собою традиційний вид сиру, що з'являється в результаті відкладення мухами своїх личинок та доведення продукту до стадії гниття. Через небезпеку для здоров'я, а також через те, що «гнилий сир» вважається зараженим продуктом відповідно до харчового законодавства ЄС, його продаж в Італії було офіційно заборонено. Однак у результаті активного відстоювання інтересів жителів Сардинії у контексті збереження ними власних харчових традицій, в 2010 році «*casu marzu*» було визнано культурним надбанням Сардинії, а його виробництво та продаж знову дозволені.

Як помітно із наведених прикладів, концепція продовольчого суверенітету має різні прояви, що залежить від конкретних економічних, політичних, правових, кліматичних та історичних умов

кожної країни або регіону. У деяких державах ці ідеї знайшли масовану підтримку, перетворилися в масштабні громадські рухи, створили певну ідеологію ведення сільськогосподарської діяльності та споживання. Наприклад, низка країн Латинської Америки закріпила свою прихильність до концепції продовольчого суверенітету на конституційному рівні [15] (першим це зробив Еквадор [16]).

Хрестоматійним став приклад заснування транснаціонального громадського руху La Via Campesina, який є опонентом неоліберальної політики. Офіційно ця організація була представлена на Всесвітньому продовольчому саміті ООН в 1996 році [17]. Наразі La Via Campesina включає 182 місцеві та національні організації у 81 країні Африки, Азії, Європи та Америки. У цілому вона представляє близько 200 мільйонів дрібних виробників продуктів харчування [18].

Однак світовий досвід знає також приклади невдалих спроб втілити ідейні засади продовольчого суверенітету в правову матерію та суспільне життя. Серед країн, що рішуче відмовляють своїм громадянам у законодавчому закріпленні права на їжу, варто вказати, наприклад, США. Американський уряд бореться за внутрішню продовольчу безпеку за допомогою низки програм продовольчої допомоги, заснованих на потребах, і не використовує підходи, засновані на правах [19]. Тобто концепція продовольчого суверенітету в цій країні активно поширюється та знаходить підтримку в суспільстві [20], однак не визнається державою на законодавчому рівні.

Однозначна позиція представників законодавчої гілки влади у цьому чутливому питанні дуже важлива. Наприклад, у Нікарагуа під час прийняття Закону про продовольчий і харчовий суверенітет і безпеку у 2009 році самі нормотворці не визначилися остаточно із необхідністю легітимації концепції продовольчого суверенітету, що призвело до гучного зриву обговорення представленого законопроекту через конфлікт щодо його змісту [21].

У деяких країнах навпаки – ідеї продовольчого суверенітету не сприймаються самим населенням. Наприклад, у Гондурасі кампанія La Via Campesina за продовольчий суверенітет провалилася, оскільки не враховувала, що гондураські селяни традиційно пов'язували продовольчий суверенітет із повноваженнями держави, а концепцію продовольчої безпеки – з глибоко укоріненим бажанням селян отримувати державну допомогу, що є необхідною в складних соціальних і природних умовах цієї країни [22]. Передусім, вказане дає підстави вважати, що необхідною передумовою відповідного напрямку правового розвитку має бути підтримка з боку населення та цільової групи – селян.

Україна довгий час залишалася осторонь міжнародного процесу розвитку та інституціоналізації концепції продовольчого суверенітету: в законодавстві таких положень не закріплено, доктрина сконцентрована на правовому інструментарії продовольчої безпеки, громадянське суспільство неактивне. Однак, якщо проаналізувати загальні тенденції розвитку аграрного законодавства України, а також окремі конкретні законодавчі рішення крізь призму ідей забезпечення продовольчого суверенітету, то можна побачити досить чітко виражену парадигму, яка не є офіційно проголошеною, але обрання та методична реалізація якої явно простежується. Розглянемо це питання детальніше.

Найближче до втілення ідей продовольчого суверенітету Україна була у 90-ті роки ХХ ст., коли було започатковано та більшою мірою реалізовано земельну та аграрні реформи. Держава пішла на серйозний крок – вона відмовилася від виключної власності на землю, створила мільйони дрібних землевласників, які отримали право обробляти землю та вести на них сільськогосподарську діяльність. Право на самостійну сільськогосподарську діяльність та фактично можливість самостійно забезпечувати свої продовольчі потреби отримала значна частина населення країни. Для юридичного забезпечення таких відносин було адаптовано радянську спадщину – підсобне господарство перетворилося в особисте селянське господарство. Вінцем стало прийняття спеціального Закону України «Про особисте селянське господарство», яким було закріплено легальну можливість будь-якої особи використовувати земельні ділянки сільськогосподарського призначення для продовольчого самозабезпечення. З'явилося легальне визначення особистого селянського господарства, яке залишилося незмінним протягом наступних двадцяти років: *«господарська діяльність, яка проводиться без створення юридичної особи фізичною особою індивідуально або особами, які перебувають у сімейних чи родинних відносинах і спільно проживають, з метою задоволення особистих потреб шляхом виробництва, переробки і споживання сільськогосподарської продукції, реалізації її надлишків та надання послуг з використанням майна особистого селянського господарства, у тому числі й у сфері сільського зеленого туризму»* [23]. Крім того, законодавець узаконив фактичний стан справ – дозволив продавати «надлишки» сільськогосподарської продукції, не позиціонуючи таких виробників підприємцями та не уточнюючи відповідні норми.

Історично склалося так, що особисте селянське господарство виконувало та продовжує виконувати важливі функції: а) виробничу (саме в господарствах населення виробується значна частка валово-

вої сільськогосподарської продукції, особливо під час економічних спадів); б) продовольчу (основна мета ведення ОСГ – це все ж самозабезпечення харчовими продуктами в результаті самостійного обробітку земельної ділянки); в) соціально-демографічну (участь в ОСГ робить фізичних осіб самозайнятими, знижує рівень безробіття); г) культуру (ОСГ є втіленням селянських традицій, сільського способу життя, деурбанізації). Тобто в Україні в результаті синергічної дії багатьох різних факторів ОСГ стало узагальненим втіленням виробника сільськогосподарської продукції, який обробляє землю більш екологічно дружнім, сталим способом, отримує більш якісну продукцію, сприяє соціальному розвитку сільської місцевості. При цьому в офіційних джерелах значення ОСГ применшується, цілеспрямовано розмивається. На законодавчому рівні відбувається стимулювання до комерціалізації таких господарств. Статистика має красномовну динаміку зменшення кількості ОСГ: з 4,9 млн у 2005 році – до 3,9 млн у 2022 році. За 17 років держава втратила 1 млн особистих селянських господарств або кожне п'яте.

Таким чином, вітчизняний досвід демонструє власний тип продовольчого суверенітету, який ґрунтується на функціонуванні мільйонів ОСГ. Однак законодавець провадить політику витіснення ОСГ із аграрного ринку, залишає такі господарства поза підтримкою, змінює законодавство у невідповідних для ОСГ напрямках. На нашу думку, це є недалекою політикою, особливо ураховуючи економічний спад внаслідок тривалих та масштабних воєнних дій, екологічні проблеми, породжені інтенсивним сільським господарством, а головне – беручи до уваги гостру потенційну продовольчу небезпеку.

Наразі питання не лише в тому, щоб *чимось* нагодувати велику країну. Такий підхід усе більше не відповідає сучасному баченню вирішення продовольчих проблем. У світі все гостріше критикується концепція «узагальненої» продовольчої безпеки, яка «історично базується на ліберальних і неоліберальних політичних ідеалах» [8]. Переконання у тому, що їжа є взаємозамінним товаром, що люди в основному є автономними індивідами, і що «економічне зростання через ринкові механізми забезпечує найбільш підходяще рішення для [розподілу їжі] стримування бідності та досягнення продовольчої безпеки» [8] – не знаходять свого однозначного емпіричного підтвердження, а навпаки – наштовхуються на дедалі більшу кількість контраргументів. Саме тому на противагу капіталістичній виробничій моделі, заснованій на агробізнесі, народилося таке багатовимірне поняття як продовольчий суверенітет.

Хоча і рухи за продовольчу безпеку, і за продовольчий суверенітет намагаються вирішити

проблеми, пов'язані з голодом, вони роблять це по-різному та спираються на різні концепції чи моделі справедливості [2]. Вибір України однозначно на офіційному рівні не визначений, однак проведене нами дослідження дозволяє простежити обраний домінуючий підхід, який наполегливо, але латентно впроваджується. Натомість, ми переконані в можливості та необхідності поєднати у вітчизняному законодавстві кращі елементи обох підходів до сталого продовольчого забезпечення.

Висновки. Необхідність реформування вітчизняного законодавства про продовольчу безпеку стала абсолютно очевидною у світлі воєнних, інтеграційних та екологічних викликів, що постали перед Україною протягом останніх кількох років. Щоб бути ефективним, реформування законодавчих засад має розпочинатися із ґрунтового аналізу сучасних методологічних підходів та виявлення оптимальних концептуальних ідей, які максимально враховують проблеми та особливості нашої країни. На основі проведеного дослідження ми вважаємо, що важливою методологічною засадою правового регулювання продовольчої безпеки в Україні може стати популярна у світі концепція продовольчого суверенітету, яка опирається на ідеї агроекології, сімейного фермерства, гарантування права народів на продовольче самовизначення та збереження власної ідентичності. Слід окремо підкреслити, що методологія продовольчого суверенітету не виключає зобов'язання держави гарантувати необхідний встановлений рівень продовольчого забезпечення населення, а значить не підміняє собою механізми досягнення такого необхідного рівня продовольчої безпеки. При цьому ідейна основа продовольчого суверенітету виходить із необхідності враховувати історичний, культурний, природний контекст продовольчого забезпечення населення, на відміну від засилля уніфікаційних процесів, які активно пропагуються транснаціональним та великим національним аграрним бізнесом.

Стаття підготовлена в рамках виконання стипендіального наукового дослідження (постанова Верховної Ради України «Про призначення у 2023 році іменних стипендій Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук» від 09.08.2023 року № 3297-IX)

Література

1. Declaration of Nyéléni. Nyéléni village, Sélingué, Mali, 27th of February 2007. URL: <https://nyeleni.org/IMG/pdf/DeclNyeleni-en.pdf> (дата звернення: 10.01.2024 року)
2. Noll S., Murdock E. G. Whose Justice is it Anyway? Mitigating the Tensions Between Food Security and Food Sovereignty. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 2020. Vol. 33. P. 1–14.

3. Актуальні проблеми правового забезпечення продовольчої безпеки України: монографія / за ред. В. Ю. Уркевича, М. В. Шульги ; Нац. ун-т "Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого". Харків: ФОП Шевченко С. О., 2013. 326 с.
4. Lyson T. A. *Civic agriculture: Reconnecting farm, food, and community*. Paris: UPNE, 2012.
5. Pimbert M. P. *Towards food sovereignty*. London: IIED, 2009.
6. Morales A. Growing food and justice: Dismantling racism through sustainable food systems. In A. H. Alkon & J. Agyeman (Eds.), *Cultivating food justice: race, class, and sustainability*. Cambridge, MA: MIT Press, 2011. P. 149–176.
7. Bernstein H. Food sovereignty via the 'peasant way': A sceptical view. *The Journal of Peasant Studies*. 2014. Vol. 41 (6). P. 1031–1063.
8. Schanbacher W. D. The politics of food: The global conflict between food security and food sovereignty. Santa Barbara: ABC-CLIO, 2010.
9. Werkheiser I., Noll S. From food justice to a tool of the Status quo: Three sub-movements within local food. *Journal of Agricultural and Environmental Ethics*. 2014. Vol. 27. P. 201–210.
10. Гребенюк М. Правовий аспект співвідношення понять «продовольча незалежність» та «продовольча безпека». *Підприємництво, господарство і право*. 2010. № 5. С. 35 – 38.
11. Лушпаєв С. О. Правові засади продовольчої безпеки України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.06. Харків, 2014. 18 с.
12. Naylor L. Food sovereignty in place: Cuba and Spain. *Agriculture and Human Values*. 2019. Vol. 36 (4). P. 705–717.
13. Ірландія виділяє 450 тисяч євро на розвиток картоплярства в Україні. URL: <https://landlord.ua/news/irlandiia-vydiliaie-450-tysiach-ievro-na-rozvytok-kartopliarstva-v-ukraini/> (дата звернення: 10.01.2024 року)
14. Ireland allocates 450,000 euros to support potato growing in Ukraine. URL: <https://www.ukrainians.ie/uk/events/irlandiia-vydiliaie-450-000-ievro-na-pidtrymku-kartopliarstva-v-ukraini-2/> (дата звернення: 10.01.2024 року)
15. Rinella A., Okoronko H. Food sovereignty: processes of democratisation of the food systems and the right to food. *Revista general de derecho publico comparado*. 2015. Vol. 17.
16. Baldin S. The circulation of the idea of food sovereignty. And its implementation in Ecuador. *Revista general de derecho publico comparado*. 2020. Vol. 28.
17. Туренко А. Забезпечення продовольчого суверенітету в умовах сучасних викликів та загроз. *Проблеми законності*. 2022. Вип. 157. С. 20–33.
18. The International Peasants' Voice. URL: <https://viacampesina.org/en/international-peasants-voice/> (дата звернення: 10.01.2024 року)
19. Anderson M. D. Beyond food security to realizing food rights in the US. *Journal of Rural Studies*. 2013. Vol. 29. P. 113–122.
20. The Detroit Black Community Food Security Network. About us. URL: <https://www.dbcfsn.org/about-us> (дата звернення: 10.01.2024 року)
21. Godek W. Challenges for food sovereignty policy making: the case of Nicaragua's Law 693. *Third World Quarterly*. 2015. Vol. 36 (3). P. 526–543.
22. Boyer J. Food security, food sovereignty, and local challenges for transnational agrarian movements: the Honduras case. *Journal of Peasant Studies*. 2010. Vol. 37 (2). P. 319–351.
23. Про особисте селянське господарство: Закон України від 15.05.2003 року. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 29. Ст. 232.